
AUTOBIOGRAFSKI KOMUNIKACIONI MEDIJI OKO 1800. GODINE

BIRGIT NIBEL

S nemačkog prevela Aleksandra Kostić

II INDIVIDUALNOST

[...]

2. Neizrecivost individualnog i autobiografski diskurs

a) (AUTO)BIOGRAFIJA KAO "ORUĐE CIVILIZACIJE"

Dnevnik, autobiografija i obrazovni roman mogu se iz sociološke perspektive "trećeg lica jednine"¹ označiti kao društvene i duševne inkarnacije,² kao dokumenti o nivou civilizacije i individualizovanja. Sa menjanjem standarda ponašanja od koda dvorskog *honnêté* do građanske "osećajnosti",³ oni povezuju "individualnu" funkciju izgrađivanja identiteta sa "društvenom" funkcijom individualizovanja tih obrazaca doživljavanja i ponašanja. U procesu psihogenetskog (samo)predstavljanja pomoću tekstualnih mehanizama selekcije, kombinovanja i (retrospektivnog) tumačenja, odnosno pomoću sintetizovanja relevantnih (životnih) podataka, ne konstituiše se samo objekt (tj. životna istorija) u skladu sa odgovarajućim socio-istorijskim koordinatama, već se konstituiše i subjekt (auto)biografskog iskaza. Čin predstavljanja, prezentacija medijske slike (sebe) kao sinhroni snimak trenutka (dnevnik) ili kao dijahrona razvojna shema (autobiografija), u drugoj polovini XVIII veka postaje instrument za samokonstituisanje, koji koliko interpretira

1. Ovdje treba primetiti da N. Elias – čak i kada je u pitanju "mišljenje u figuracijama" – zahteva povezivanje perspektive trećeg lica (sociološkog) istraživača sa perspektivom prvog lica jednine ili prvog lica množine onih koji su predmet istraživanja; upor. Elias (1969b), str. 316 i Elias (1970), str. 138f.

2. Upor. Elias (1969a, I, str. 157): "Koje god ljudske pojave, stavove, želje i tvorevine posmatramo same za sebe, odvojene od čovekovog društvenog života, one su po svojoj suštini supstancijalizacija ljudskog odnosa i ljudskog ponašanja, inkarnacije društva i duše".

3. Upor. za to G. Sauder (1974) i R. Griminger (1980), str. 657.

iskustvo, toliko i daje orijentaciju za delanje.⁴ Medijalizovanjem iskustva udvostručenosti, kao dualizacije "višeg" ("duh", odnosno "nad-Ja") i "nižeg" ("telo-mašina", odnosno "to"), i kao dihotomizacije "spoljašnjeg" (drugi ljudi, "stvarnost") i unutrašnjeg ("Ja", "iluzije"), a obe su svojstvene novovekovno-modernoj samospoznaji, stvoreni su uslovi za inter-individualnu komunikaciju, odnosno dijalogicitet ove intra-individualne rascepljenosti.⁵ "Individualna" funkcija (auto)biografskih medija kao formi samopredstavljanja nerazdvojno je povezana sa funkcijom koju oni imaju u "društvenoj" komunikaciji.

Uz to, mediji književnog samopredstavljanja i komunikacije – u kontekstu preobražavanja društvenog pritiska spolja u individualni pritisak na samog sebe, kao i sa tim povezanog obrazovanja intrapsihičke aparature za samo-prisiljavanje – ispunjavaju funkciju "oruđa civilizacije", koja traženo prilagođavanje socijalnom habitusu relativne samokontrole propagiraju kao samodisciplinovanje i samodogajanje, odnosno samoobrazovanje.⁶ Novi tip individualnosti, koji se unutar estetskog diskursa može shvatiti kao mutacija idealnog tipa punog vrlina *à la* Samjuel Ričardson, i "mešovitog" karaktera *à la* Gothold Efraim Lesing,

odgovara – sa svojim nijansama koje prevazilaze ranoprosvetiteljsku podelu na vrlog junaka ("belo") i uglavnom plemićkog zlikovca ("crno"), kao i sa samoregulativnom fleksibilnošću intra- i interindividualnog strukturisanja – sve dinamičnijim i mobilnijim društvenim strukturama u drugoj polovini XVIII veka. Širi prostori društvenog delanja i odlučivanja traže "ljude sa snažno individualno profilisanom samokontrolom, sa visoko izdiferenciranim zaštitnim oklopom",⁷ one koji u (auto)biografskim medijima (u funkciji "kao-da-konfiguracija"⁸) mogu da budu predstavljeni kao modeli i pedagoški uzori. U građanskoj javnosti ovi književni prikazi čoveka fungiraju kao tekstovi samoprosvećivanja i samo(spo)razumevanja, tekstovi koji nude uzor za identifikaciju i mogućnost za tumačenje sebe i sveta. Oni u formi priča (množina!) izražavaju "neizrecivost" individualnog. U kontekstu sve veće diferencijacije područjâ stvarnosti i dihotomizacije formi književne komunikacije na "umetničke" i "nemenske" tvorevine, upravo ovaj kvaziposrednički autobiografski diskurs otvara relativno velike mogućnosti za zamenu uloga. Tako na vantekstualnoj ravni komunikacije ego "onoga ko opisuje vlastite doživljaje" (Žan Paul)⁹ sam sebi postaje "neuter", u činu samoopažanja i (re-

454

4. Upor. H.-G. Soeffner (1981), str. 252 i Soeffner (1983), str. 23.

5. Upor. za to pokušaj G. Švab (Schwab 1982) da spoji psihoanalitičku teoriju "ogledala" Ž. Lakana (Lacan 1949) sa teorijom intermedijarnih polja D. V. Vinikota (Winnicott 1971).

6. Upor. R. Wild (1985, str. 75); Wild (1982, str. 138); on pored "didaktičke" funkcije razlikuje i funkciju "druženja", zatim "senzibilizujuću", "rasterećujuću", funkciju "proširenja iskustva", "kritičku" i "anticipirajuću" funkciju književnosti u procesu civilizacije, i ovu tipologiju prepokriva normativnom podelom između "stabilizujuće" funkcije književnosti, pod šta potpadaju prvih pet tipova, i njenih "refleksivnih" funkcija, pod koje se mogu svrstati poslednja dva tipa; upor. Wild (1984), str. 390.

7. N. Elias (1969b), str. 381.

8. Upor. H.-G. Soeffner (1981), str. 261.

9. Jean Paul, *Selberlebensbeschreibung. Konjunktural-Biographie*, mit einem Nachw. [hrsg.] v. Ralph-Rainer Wuthenow, Stuttgart, 1971.

trospektivnog) samoopisivanja, ili pak "alter", u činu ponovnog iščitavanja samog sebe. Uloge autora i recipijenta književnog dela ovde se gotovo mogu zameniti: svaki čitalac dnevnčkih i autobiografskih tekstova jeste potencijalni (manje ili više kongenijalni) re-producent tih strategija tekstualizacije. Tako (auto)biografski diskurs komunikacionim polovima proizvođenja i recipiranja tekstova nudi ne samo mogućnost konstitucije identiteta putem pripovedanja i čitanja biografija, već i uvežbavanje samodistanciranja.

b) O DIJALEKTICI INDIVIDUALIZACIJE

455 Još i danas, dve stotine godina kasnije, ovi tekstovi, koji zbog uznapredovalih strukturnih promena kod individue i društva više ne ispunjavaju, ili pak samo delimično ispunjavaju navedene funkcije, očuvali su svoju oporu draž, snagu fascinacije koja ne može da se svede na vrednost koju oni imaju kao istorijski izvori ili na činjenicu da su kanonizovani u "klasike". Zastrašujuća modernost ovih tekstova, njihova relativna bliskost našim vlastitim intraindividualnim i inter-individualnim strukturama, obrasci osećanja i doživljaja koji su upisani u te tekstove – sve to, pored intelektualnog napora koji ovi tekstovi zahtevaju od današnjih čitalaca, izaziva neku vrstu emotivne reakcije, ponovnog prepoznavanja, ali takođe i otpor. U okviru ove studije ne možemo se detaljno baviti ovim centralnim pitanjima estetike (receptije), ali možemo pretpostaviti da (auto)biografski diskurs fascinira zato što pokušava da zapiše, tekstualizuje individualnu patnju. U dnevnicima, autobiografijama i pripovestima o izgradnji identiteta koje ćemo ovde ispitivati, izražava se patnja sociogenetskog pro-

cesa individualizacije i patnja psihogenetskog procesa izgradnje identiteta. To je i patnja zbog identiteta kao i patnja zbog alteriteta, patnja zbog kontinuiteta i zbog diskontinuiteta, patnja zbog vlastitog tela i zbog vlastitih sećanja, patnja zbog vlastitih želja i patnja zbog društvenih kočnica koje onemogućavaju da se one ostvare, patnja pod pogledom drugih i patnja pod vlastitim pogledom na samog sebe. To su sociogenetske i psihogenetske patnje zbog divergencije onog "dole" i onog "gore", "unutrašnjeg" i "spoljašnjeg", "iluzije" i "stvarnosti". Radi se o vlastitom iskustvu osamljivanja (spram drugih ljudi), ne-jedinstva (u pogledu samog sebe), o empiriji duševne iskidanosti i telesne rasparčanosti između toposa neizgovorivosti i *tout dire*. To je i (samo)zavaravanje imanentno svakom samorasvetljavanju, i to na temelju trostruke fikcije: prva kaže da je u psihogenetskom i sociogenetskom razvoju postojalo nekakvo "izvorno" stanje sreće, zadovoljstva, identiteta (raj, detinjstvo itd.); druga fikcija, koja se može izvesti iz prve, kaže da se tom stanju treba nadati u budućnosti; treća fikcija obećava ozdravljenje kroz re-konstrukciju "izvora", "onog suštoga". To je geneza *homo therapeuticus-a*: *je raconte mon histoire, je suis*. Ono što se u (auto)biografskim tekstovima izražava nije jedinstvo uma, već razlika, iskustvo telesnog, duševnog, duhovnog, materijalnog i kulturnog nedostataka, nezadovoljstva nama samima i drugima. Delatni, ili bolje, procesni karakter samopotvrđivanja kao programskog postuliranja narativnih koncepata "individualnosti" i "identiteta" u (auto)biografskom diskursu, izražava upravo iskustvo usamljenosti i izolacije, fantazije rasparčanosti i stapanja, žudnju ne-identiteta ("Hteo bih da budem neko drugi!") da se iskaže.

Kroz pripovedanje (životne) istorije, u tekstovima koje ćemo proučavati mogu se pratiti i proces (re)konstrukcije ljudske individue u modusu "identiteta" i "subjektivnosti", i proces njene de-konstrukcije u tom činu pripovedanja, odnosno u tekstualizaciji, kao istovremeni i međusobno isprepleteni procesi. Zahtev za programskom individualnošću ("Ja sam nešto naročito!") u drugoj polovini XVIII veka još uvek je neodvojivo povezan sa egzemplarnošću individualnog, pojedinačnog u odnosu prema opštem, celini, isto kao što i u u strukturama znanja i mišljenja u doba prosvetiteljstva i individualni i društveni, odnosno univerzalnoistorijski proces obrazovanja još uvek pokazuje neku kvazi-zakonomernu konvergenciju. Ipak, oko 1800. godine krhak je postao ne samo koncept "najboljeg od svih svetova", koji iz sume individualnih patnji dedukuje "sreću", već i koncept progresivnog, smislenog kretanja, teleologije na koju se može uticati, istorijskog kretanja ka napretku i prosvetiteljstvu. Gubitak "transcendencije" (G. Lukač), nestanak "zajemčene stvarnosti" (H. Blumenberg) i kraj "doba sličnosti" (M. Fuko), simptomi su transformacije društvenog sistema i pratećih procesa ekonomskog i političkog prestrukturiranja: strukturalnih promena kod individue, novih shema tumačenja, diferenciranja komunikativnih struktura na književnom tržištu i sa tim povezanih žanrovskih promena, odnosno promena vrsta teksta. Sve jača dekonstrukcija makrosmičkih pojmova totaliteta kompenzuje se meto-

dološkom promenom paradigme (indukcija, empirizam itd.). Međutim, čini se da mikroskopska patnja, koja se u dnevničkim i (auto)biografskim tekstovima pojavljuje kao deo antropološkog i književnog diskursa, ne pruža nikakvu utehu. Preostaje pokušaj da se individualna patnja prevlada u procesu intersubjektivnog dijaloga (odnosno, "multi"-loga, i to u formi estetskog, čulnog i opazivog saznanja: preostaje čin potpunog iskazivanja sebe, nada u saosećajne čitaoc, koji će tekstu naknadno učitati smisao tako što će u predstavljenoj životnoj priči pronaći povezanost (koherenciju) koju, kako se čini, uzaludno traže i subjekt i objekt (auto)biografskog teksta.

Kao što smo na kraju XX veka suočeni sa ekološkim opasnostima zbog civilizovanja "spoljašnje" prirode, tako se krajem XVIII veka, u (auto)biografskim medijima samoprikazivanja i komunikacije ispoljava patnja zbog civilizovanja "unutrašnje" prirode čoveka. Pogon procesa individualizovanja nosi bezlično ime "strepnja". Ne postoji alegorija strepnje, nekakav pandan slici smrti kao kostura sa kosom. Još nije napisana istorija, psihogeneza i sociogeneza strepnje.¹⁰ Tokom procesa civilizovanja, strah od spoljašnjih sila prirode (na koje je čovek odgovarao različitim oblicima magičke mimeze i mitskih priča)¹¹ i strah od neposredne fizičke sile drugih ljudi transformisali su se u kvazisamoregulativno, istančano i difuzno osećanje strepnje, što je rezultat delovanja modernih mehanizama samoprisile.¹²

456

10. Upor. K. Begemann (1987).

11. Upor. M. Horkheimer/T. W. Adorno (1947)

12. Upor. N. Elias (1969a, II, str. 445 i dalje): "Ovde, kao i svuda, pojava strepnje nije ništa drugo do psihički pandan prisili koju ljudi, zahvaljujući svojim društvenim preplitanjima, vrše jedni na druge. Strepnja je put povezivanja – jedan od najvažnijih – preko kojeg se struktura društva prenosi na individualne psihičke funkcije."

Društvene formacije i njihova središnja institucija civilizovanja i disciplinovanja, građanska (pijetistička)¹³ porodica, tlače i u psihogenetskom i sociogenetskom pogledu privatizuju ono što je zabranjeno tako što izazivaju osećanja krivice i strepnje, osećanja koja su potisnuta u "potaju", "unutrašnjost" pojedinca.¹⁴ Ova stanja straha, stalni (nevidljivi) pritisak intrapsihičkih strepnji kao internalizovanih sukoba svesti i nagona, "istorija ludila" i "rođenje klinike",¹⁵ neodvoljivo su povezani sa sociogenetskim i psihogenetskim procesima individualizovanja. Prototip ljudske individue postaje ne Prometej i njegov civilizacijski mit, već mesečarski "dijalektik prosvetiteljstva", melanholik čije je Ja raspolučeno na dva dela koji besne jedan na drugi, pri čemu se – slikovito govoreći – jedan deo ("nad-Ja") drugom suprotstavlja mučnim samoprebacivanjem i de-konstruktivnom kritikom.¹⁶ Unutar (auto)biografskog diskursa oko 1800. godine, najbolju prođu imaju književni modeli Hamleta i Vertera.¹⁷

c) KONCEPT "AUTONOMNE" INDIVIDUALNOSTI

Ipak, doba prosvetiteljstva nije samo Eldorado za mračnjake, hipohondre i melanholike, već i

doba onipotentnih originalnih genija.¹⁸ Strukturne društvene, individualne i komunikativne promene, koje se iznova intenziviraju u istraživanom periodu "praga epoha", odnosno "prelomnog doba" (R. Kozelek), naime na prelazu iz novog veka u modernu, utiču i na ljudsku samosvest i oblikuju je ka jednoj novoj samosvrhovitosti. Kvantitativno i kvalitativno proširenje individualnog prostora za delanje i odlučivanje, posledica rastuće fleksibilnosti i mobilnosti društvenih struktura, tumači se kao individualna autonomija, odnosno autarkija. U kontekstu sve većeg razdvajanja teoloških, ekonomskih, (prirodno)naučnih i estetskih diskursa, radikalizuje se i koncept čovekove bogolikosti: čovek se uzdiže do boga-stvaraoca kao apsolutnog uzora za subjekt. Novovremeno-moderna individua, u pokušaju da se dokopa "predikatâ božanskog identiteta",¹⁹ približava se božanskom savršenstvu *ens perfectissimus*, ali ne u modusu *perfectio*, već u modusu *perfectibilité*,²⁰ u procesu postepenog samousavršavanja ("obrazovanja") i u "stvaranju dela koja su dorasla svetu"²¹ ("fikcija", odnosno "umetnost"). Čovek, koji sa nestankom estetskog principa *imitatio*, odnosno sa novim definisanjem pojma mimezisa kao *inventio*, napreduje do stvaraoca,

13. Svako od pisaca čiji su dnevnički, odnosno (auto)biografski tekstovi analizirani u okviru ove studije, potiču iz porodičnog konteksta koji ima luteranski, odnosno kalvinistički (Ž.-Ž. Ruso), pijetistički (K. M. Viland, J. G. Herder), odnosno kvijetistički (K. F. Moric) pečat.

14. Upor. Elias (1969a, I, str. 194).

15. Upor. M. Foucault (1961) [originalni francuski naslov glasi: *Histoire de la folie*] i Foucault (1963).

16. Upor. S. Freud (1932), str. 68f i H. Lang (1980), str. 197f.

17. Upor. P. Brenner (1981), str. 96, 120.

18. Upor. H.-G. Soeffner (1983), str. 38.

19. H.-R. Jauš (1979b), str. 709.

20. Upor. C. Hubrig (1983), str 191.

21. H. Blumenberg (1964), str. 18.

*second makera*²² fiktivnih stvarnosti, kriv je zato što pokušava da se približi božanskom savršenstvu, a istovremeno i gubi božansku milost. Opadanje legitimnosti lajbnicovskog optimizma teodiceje, u drugoj polovini XVIII veka istiskuje čoveka iz uloge onoga ko se na boga tuži ("Kako opravdati zlo u svetu?") u dvostruku ulogu tužioca i optuženog. Kada shemu tumačenja božanskog providenja zameni individualni princip (samo)odgovornosti, čovek dospeva u status "preterane tribunalizacije" (O. Marquard), to jest dospeva pod "apsolutni pritisak opravdavanja" i "prisilu legitimisanja".²³ Tako dnevnički i autobiografski diskurs zadržava funkciju opravdavanja i posle sekularizacije ovih žanrova.²⁴ Ipak, s gubitkom božanske milosti i nade u oprost grehova, funkciju gubi i instanca Poslednjeg suda. Van religioznog diskursa bog se pojavljuje tek kao još jedan tužilac. U minucioznom zapisivanju "unutrašnje istorije" pojedinac pokušava da se opravda ne više pred nekakvom transcendentalnom božanskom instancom, već samo pred samim sobom i pred drugim ljudima – nadajući se oslobađajućoj presudi od strane "ljudske" (čitalačke) publike. Čitaoci, kao deo nove diferencijacije književnosti kao institucije, postaju posmatrači, sudi je i porotnici, jedina i poslednja instanca koja potvrđuje ono što je ispričano.

Oko 1800. godine, paralelno sa uspostavljanjem autonomije ljudske individue nasuprot heteronomiji njenih društvenih i istorijskih uslova, primetno je i postuliranje autonomije umetnosti kao društvene institucionalizacije simboličkih, odnosno književnih umetničkih formi. Radna teza ove studije glasi da se međuzavisnost ovog postuliranja autonomije ljudske individue i formi književne komunikacije ispoljava kroz sve veću sklonost ka fikcionalizovanju kao multiperspektivnost (auto)biografskih pripovednih struktura i obraza ca. Postavlja se pitanje o odnosu forme, odnosno tipa individualizacije, koji na individualnoj ravni treba odrediti kao proces izgradnje indentiteta, i formi fikcionalizacije, to jest diferenciranja i dinamiziranja čovekovih slika njeg a samog. Drugim rečima: treba, s jedne strane, ispitati komunikativne funkcije književnih slika samog sebe i drugih ljudi unutar procesa individualizacije, odnosno izgradnje indentiteta, i, s druge strane, ispitati odnos između formi samopredstavljanja i složenosti njihove pripovedne tehnike. Ako se, sa stanovišta sociologije procesa može pokazati veza između neke faze u procesu civilizovanja (kao stepena društvene diferencijacije i integracije) i tipa individualizovanja (kao stepena izgrađenosti aparature za psihičku samoprisilu),²⁵ onda se

458

22. Za to uporedi Shaftsbury, "Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times" (1917): "Such a *Poet* is indeed a *second Maker*: a just PROMETHEUS, under JOVE. Like that Sovereign Artist or universal Plastik Nature, he forms a *Whole*, coherent and proportion'd in it-self, with due Subjection and Subordinacy of constituent Parts", citirano prema R. Konersmann (1988), str. 166.

23. O. Marquard (1980), str. 199: "Čovek je postao apsolutni optuženik i to je, *in nuce*, rezultat koji sam označio kao 'preteranu tribunalizaciju' stvarnosti ljudskog života: od sad čovek, kao onaj ko je apsolutno optužen za zla sveta – pred tribunalom koji zaseda bez prestanka i čiji su tužioci i sudije ljudi sami – dolazi pod pritisak opravdavanja, pod apsolutnu prisilu legitimacije."

24. Upor. G. Niggel (1974), str. 367ff, naročito str. 390f, i Niggel (1977), str. 6ff i str. 62ff. H. R. Jauß (1979a), str. 606.

25. Upor. N. Elias (1987a), napomena 2, str. 311.

za medije književnog samoprikazivanja i komunikacije postavlja pitanje o odnosu forme, odnosno tipa individualizacije, i stepena fikcionalnosti književnih prikaza samog sebe i drugih ljudi.

[...]

IV FIKCIONALNOST

Fikcionalnost kao funkcija figuracionih promena

459 Ovde zastupana teza da se književne komunikativne forme dnevnika, autobiografije i obrazovnog romana razlikuju po stepenu fikcionalnosti počiva na pretpostavci da je fikcionalnost kategorija koju pragmatički i empirijski treba odrediti prema geografskoj, istorijskoj, društvenoj, situacionoj i individualnoj varijabli.²⁶ I unutar paradigme sociologije procesa i sociologije figuracija, kao i unutar paradigme teorije komunikacije, pojam fiktivnog ne označava modus postojanja, već relaciju i funkciju. Diskusija o razdvajanju područja stvarnog, iluzije i fikcije i o funkcijama fiktivnog ima dugačku tradiciju u zapadnom kulturnom krugu i može se pratiti sve do sukoba između Platona i Aristotela o smislu i koristi tragedije.²⁷ I kontroverza između prosvetiteljskih teoretičara književnosti,

Gotholda Efraima Lesinga, Mozesa Mendelso- na i Fridriha Nikolaja, o horacijevskoj ravnote- ži između *prodesse* i *delectare* u umetnosti,²⁸ može se razumeti u kontekstu zamenjivanja pojma mimezisa pojmom *imitatio*, to jest zamenjivanja postulata sličnosti sa nekakvom božanski garan- tovanom stvarnošću principom mogućeg. Sve veće relativizovanje koncepta stvarnosti otvara mnoštvo mogućih svetova i proširuje "horizont čovekovih mogućnosti".²⁹ Stvarnost i fikcija su od početka novog doba postali konteksti, to jest "tekstovi"³⁰ koji se mogu (de)konstruisati. Ova promena – koju M. Fuko³¹ analizira kao završe- tak doba sličnosti do kojeg je došlo zbog razdva- janja označenog i označitelja, a koju H. Blumenberg³² opisuje kao gubitak pojma realnosti, garantovanog božanskim stvaranjem i provide- njem, gubitak zbog razdvajanja različitih di- menzija stvarnosti – uzdiže fikciju do moguć- nosti jednog drugog, posrednog iskustva stvar- nosti.³³ Na temelju promene u pojmovima stvarnosti i fikcije, koja se na primerima može pokazati za ispitivani period oko 1800. godine, fikcionalnost ne treba definisati ni kao poziciju ne-stvarnosti, niti kao negaciju stvarnosti. Ona pre označava individualano, odnosno društveno razumevanje predmetâ, odnosâ među stvarima, ličnosti, pa time i tekstova kao "ne-stvarnih",

26. Upor. J. Landwehr (1975), str. 169.

27. Upor. H. Glinz (1983), str. 127 i A. Assmann (1980), str. 9f.

28. Upor. "Briefwechsel über das Trauerspiel". Von Gotthold Ephraim Lessing, Moses Mendelssohn, Friedrich Nicolai, prir. i komentar J. Schulte-Sasse, München 1972.

29. H. Blumenberg (1974), str. 247.

30. Upor. Blumenberg (1964), str. 21.

31. M. Foucault (1966).

32. H. Blumenberg (1964).

33. Upor. Blumenberg (1974), str. 252.

odnosno "fiktivnih" u relaciji prema onim entitetima koji se u jednom određenom trenutku, na jednom određenom geografskom mestu, unutar određenih institucionalnih okvira i u jednoj određenoj situaciji posmatraju kao nefiktivni, odnosno stvarni.

Naredni prikaz aktuelnog stanja u diskusiji oko problema fikcionalnog ne treba da se iscrpe u referisanju onog što je već poznato, već predstavlja pokušaj da se podstakne, po mom mišljenju plodan dijalog hermeneutike, tekstualne lingvistike i teorije komunikacije, a da se istovremeno i rasvetle pretpostavke i temeljne perspektive moje argumentativne strategije. Utvrdićemo jedan pragmatičan pojam fikcije, uz čiju se pomoć u narednom koraku mogu razviti kriterijumi analize koji omogućavaju da se za niz dnevničkih i (auto)biografskih tekstova ispita struktura njihove fikcionalnosti.

2. O odnosu fikcije i stvarnosti

Pokušavajući da "logiku pesništva" utemelji u teoriji jezika, K. Hamburger³⁴ ontologizuje

suprotnost između stvarnosti i fikcije kao ne-stvarnosti tako što književnu fikciju kao "kao-strukturu" ("*Als-Struktur*") razdvaja od strukture "fingiranosti": "'Kao-stvarnost' je privid, iluzija stvarnosti, a to znači ne-stvarnost ili fikcija".³⁵ Dok pojam fingiranog (*das Fingierte*) označava "obmanu, nepravo, imitaciju, patvoreno", pojam fiktivnog (*das Fiktive*), smatra Hamburgerova, ukazuje na "način postojanja onoga što nije stvarno: iluzije, privida, sna, igre".³⁶ Njen predlog da se kao oznaka fiktivnog favorizuje "kao" u odnosu na "kao-da" nije naišao na odziv,³⁷ jednako kao ni ograničavanje književne fikcije na epske i dramske pesničke forme.³⁸ U književnonaučnoj diskusiji otpor je izazvalo pre svega ograničavanje narativne fikcije na pripovesti u trećem licu.³⁹ Prema K. Hamburger, logička struktura fikcije u narativnoj formi trećeg lica počiva na pomeranju realnih prostornih i vremenskih koordinata (ono što Karl Biler naziva "ja-sada-ovde-origo")⁴⁰ na fiktivna ja-origenes, dok u narativnoj formi prvog lica – bilo u autobiografskom, bilo u romanesknom vidu – postoji realno-istorijski go-

460

34. Iskazno-logička definicija fikcionalnosti K. Hamburger (1968) – iako se njena pozicija sa današnjeg stanovišta može posmatrati kao prevaziđena koliko i pobijena – nije samo "razvila niz prividnih problema" (K. Stierle, 1975a, str. 24), već je otvorila i jednu – upravo zbog tog izdvajanja – nadasve plodnu polemiku o teorijskom određenju fiktivnog i opisu narativnih struktura književne fikcije.

35. K. Hamburger (1968), str. 60.

36. *Ibid.*, str. 274.

37. Kao izuzetak treba pomenuti žanrovsku poetiku R. Taroa (Tarot 1970) koji – za razliku od K. Hamburger – i liriku ubraja u fikciju, ali preuzima dihotomiju između pojmova "fiktivno" (na primer, obrazovni roman) i "fingirano" (na primer, autobiografija); upor. i H. Müller-Michaels (1987), str. 81ff.

38. Jer samo epika i drama prenose – kaže K. Hamburger (1968, str. 12) – "doživljaj fikcije, odnosno ne-stvarnosti", dok, tome nasuprot, lirsko pesništvo evocira doživljaj stvarnosti, a narativna forma prvog lica samo fingira doživljaj ne-stvarnosti, odnosno fikcije, što će reći obmanjuje.

39. *Ibid.*, str. 60f; tome nasuprot, forma prvog lica, kao fingirani, odnosno iskaz o kvazistvarnosti, "svoj suštinski izvor ima u autobiografskoj strukturi kazivanja" (*ibid.*, str. 272).

40. K. Bühler (1934).

vornik koji se javlja u prvom licu jednine. Svi dalji indikatori fikcije, kao što je na primer upotreba epskog preterita u kombinaciji sa određenim vremenskim prilozima (na primer, "sutra je bio Božić"),⁴¹ upotreba glagola kojima se označavaju unutrašnji procesi ali u trećem licu jednine⁴² i pojavljivanje slobodnog nepravog govora (*erlebte Rede*),⁴³ izvode se iz ove osnovne jezičko-logičke strukture. Dok ne-fiktivni iskazi o stvarnosti predstavljaju sklop relacija u kojem "realni, stvarni subjekt iskazivanja" iskazuje nešto o objektu, logička struktura fikcije, označena kao funkcionalni sklop, ne počiva na stvarnosti ili ne-stvarnosti objekta iskazivanja (na primer, kada je reč o snovima, fantaziji ili laži),⁴⁴ već na ne-stvarnosti subjekta iskazivanja. Dok "neprekoračiva granica"⁴⁵, "uzak, ali nepremostiv jaz",⁴⁶ deli "fikciju" (dakle, na primer, obrazovni roman u formi trećeg lica) od "iskaza o stvarnosti" (na primer, dnevnik ili autobiografija u prvom licu), tome nasuprot ne postoji – kaže K. Hamburger – kategorijalna razlika, već samo razlika u stepenu između autobiografskog iskaza o stvarnosti i fingiranog prvog lica u romanu: "Nešto može biti manje ili više kvazi, ali ne može biti manje ili više fiktivno".⁴⁷ Zbog nejasne granice između

takozvanog "pravog" autobiografskog iskaza o stvarnosti i njegovog navodno fingiranog romanesknog ekvivalenta u formi prvog lica, još uvek je u konkretnim slučajevima često teško, ako ne i nemoguće, da se isključivo pomoću unutartekstualnih kriterijuma nedvosmisleno odluči da li se radi o autobiografiji ili o romanu pisanom u prvom licu, već se to može učiniti isključivo na osnovu istorijskih dokumenata.⁴⁸

K. Hamburger svoje određenje fikcije temelji na razumevanju jezika ne kao procesa, već kao skrivene strukture, ne kao sapostavljanja među ljudima, već kao iskaza o nečemu.⁴⁹ Razumevanje jezika, a naročito književnosti, kao procesa, dinamizuje ono kategorično "ili-ili" do pragmatične relacije "i-i". Moja teza glasi: neodrživo je i postuliranje fiktivnog kao takoreći istorijski, društveno i situaciono nepromenjivog oblika bivstvovanja, kao što je neodrživ i ontološki jaz između dnevnika i autobiografije, s jedne, i obrazovnog romana s druge strane. Umesto toga, pomoću jednog funkcionalno-pragmatičnog pojma fikcije može se, unutar paradigme teorije komunikacije, uporednom analizom pripovednih struktura dnevnika, autobiografije i obrazovnog romana,

41. K. Hamburger (1968), str. 64ff.

42. *Ibid.*, str. 78ff.

43. *Ibid.*, str. 80ff.

44. *Ibid.*, str. 49.

45. *Ibid.*, str. 135

46. *Ibid.*, str. 297.

47. *Ibid.*, str. 293.

48. *Ibid.*, Isto, str. 289; ovde, kao i na drugim mestima, K. Hamburger uvek iznova napušta unutartekstualne, pesničko-logičke okvire argumentacije, koje je sama postavila, kako bi se pozvala na pragmatičko situiranje, odnosno medijalizaciju književnog teksta, i na navodnu evidentnost doživljaja recepcije; upor. o tome kritiku K.-D. Müller (1976), str. 57ff.

49. K. Hamburger (1968), str. 36.

utemeljiti zajednička, samo graduelno različita struktura fikcionalnosti medijâ samopredstavljanja i komunikacije oko 1800. godine.

Određujući "funkcije fiktivnog", V. Izer pokušava da dihotomno suprotstavljanje fikcije i stvarnosti, preuzeto od K. Hamburger, zameni trijadnim modelom realnog, fiktivnog i imaginarnog. Ni fiktivno ni realno ne opisuju se kao odnos postojanja, već kao odnos saopštavanja.⁵⁰ Fiktivno izmiče ontološkom određenju i može se zahvatiti samo u svom funkcionalnom, odnosno medijalnom kvalitetu, kao posrednička instanca između realnog i imaginarnog.⁵¹ Pomoću trijadnog modela fiktivno se određuje kao prelazni oblik između imaginarnog i realnog.⁵² "Dvostrukost književno fiktivnog"⁵³ (odnosno, ono po čemu se on razlikuje od područja realnog i imaginarnog) treba, kaže V. Izer, razumeti kao "irealizaciju realnog" i "postajanje realnim onog imaginarnog".⁵⁴ Pri tom se radi o interakciji

(odnosno, oscilaciji) između teksta i čitaoca, koja se može opisati na sledeći način: s jedne strane, u "irealizaciju realnog" uključena je i fiktivizacija (odnosno ukidanje stvarnosnih dimenzija na ravni teksta) i irealizacija (odnosno fiktivizovanje recipijenta u estetskom iskustvu). Opet, "činjenje imaginarnog realnim" može se, s jedne strane, označiti kao o-stvarivanje autorevih/recipijentovih snova, fantazija i slično u tekstualnom vidu, odnosno realizacija, a s druge strane kao aktualizacija, odnosno realizovanje imaginarnog potencijala skrivenog u tekstu. Dok se čitalac u činu čitanja irealizuje, on istovremeno sa svojim predstavama i osetima realizuje irealnost teksta. Na ovoj argumentativnoj osnovi može se i na ravni teksta i na ravni recepcije govoriti o korespondenciji, odnosno korelaciji između "kao-da"-karaktera književno fiktivnog, o estetskom prividu koji predstavljeni svet takoreći stavlja u zagrade, i specifičnog karaktera estetskog iskustva kao

462

50. W. Iser (1975), str. 277f: "Tako se najpre gubi polarno suprotstavljanje fikcije i stvarnosti".

51. Dok V. Izer u okviru hermeneutičke paradigme u prvi plan stavlja medijalni momenat verbalizacije (na strani autora) i imaginativnog "de-kodiranja" (na strani recipijenta), J. Andereg pokušava da ono fikcionalno odredi kao jezičku strukturu, i to tako što specifičan jezik fikcije odvađa kako od estetičke upotrebe jezika (1983a), tako i od "instrumentalne", odnosno pragmatičke (1983b). Dok se između područja poetske i instrumentalne upotrebe jezika, odnosno poetske i instrumentalne komunikacije, može ustanoviti "široka skala prelaza" (1983a, str. 166), fiktivni i ne-fiktivni jezik se mogu razlikovati samo kategorički, to jest u smislu "ili-ili" (*ibid.*, str. 172). Doduše, pokušaj određivanja specifično fikcionalnog jezika postaje problematičan kada se – kako kaže J. Andereg (1983a, str. 172) – s jedne strane dopusti "da se pitanje o fikcionalnosti [...] svede na jedno 'ili-ili'", dok se s druge strane ukazuje na to da i na području književnosti i u govornim situacijama, oslobođenim tereta posledica (na primer, kod prepričavanja doživljaja sa poslednjeg godišnjeg odmora), može da se opazi ne samo "naporednost" fikcionalnosti i ne-fikcionalnosti, nego i "osciliranja između jednog i drugog" (1983b, str. 385).

52. W. Iser (1983a), str. 150; dok se na fenomenološkoj osnovi ono što je realno razume kao "vantekstualni svet", "koji kao datost prethodi tekstu i po pravilu čini njegova referentna polja" (*ibid.*, napomena 2, str. 123), fiktivno se i ovde – iako samo u fusnoti – opet određuje kao "intencionalni čin" (*ibid.*, napomena 3, str. 123). Treći ugao ovog modela, ono imaginarno, uz čiju pomoć fiktivno treba da se opiše kao funkcionalni odnos, u argumentaciju se uvodi kao neodređena varijabla, odnosno prazno mesto smisla ili tamna mrlja. To je diskurzivna igra zagonetki i skrivalica, koja i u diskusionoj rundi "poetičara i hermeneutičara" predstavlja najjači povod za kritiku izerovske trijade.

53. W. Iser (1984b), str. 484.

54. W. Iser (1983a), str. 124.

dvostrukog prelaženja granice između realnog, fiktivnog i imaginarnog. Na ravni produkcije teksta, ono fiktivno u književnom tekstu se kao "intermedijum" između imaginarnog i realnog sastoji iz sledećih "činova fingiranja":

1. Selekcija, kao dekompozicija ne-fiktivnih elemenata realnosti, prouzrokuje (paradigmatsku) irealizaciju okruženja teksta.

2. Kombinacija tekstualnih elemenata stvara unartekstualna povezivanja (na sintagmatskoj ravni) i prouzrokuje međusobno irealizovanje semantičkih prostora.

3. Samorazotkrivajući karakter fikcije (na primer, preko signala za fikciju) prouzrokuje irealizaciju recipijentovog stava prema svetu predstavljenom po principu "kada" i, po V. Izeru, postaje presudni kriterijum za diferencijaciju književno fiktivnog od fikcije uobičajenog životnog okruženja.⁵⁵

463

Upravo sa ove tačke izerovska pozicija može da se kritikuje: naime, pod pretpostavkom da književni tekst ne može da se poistovetiti sa svojom fiktivnošću,⁵⁶ i da fiktivno predstavlja takoreći samo jednu komponentu književnog teksta,⁵⁷ takozvani "karakter samorazotkrivanja" književnog teksta ne može biti prepoznat kao diferencijalno obeležje fiktivnog, pošto se i u primeni signala fikcije radi o

specifično novovekovnom, to jest dijahrono i dijatopski ograničenom fenomenu⁵⁸ koji počiva na odgovarajućim žanrovskim konvencijama.

3. Fikcionalnost kao komunikaciona funkcija

Dok K. Hamburger kao odlučujuće obeležje fikcionalnosti književnog teksta navodi ontološki status subjekta iskaza, a V. Izer indikatore fikcije, Dž. R. Serl kao kriterijum za utvrđivanje razlike fiktivnog određuje autorovu intenciju.⁵⁹ *Fictional discourse* (odnosno, *work of fiction*) unutar paradigme teorije govornog čina shvata se kao neka vrsta podgrupe fenomena indirektnog govornog čina: autor jednu određenu "message" zaodeva u "performance of the pretended speech acts".⁶⁰ Fikcionalno izražavanje, odnosno govor, počiva na strukturi *pretending*-a: autor se pretvara da nešto tvrdi (*pretends to make an assertion*). Ova tvrdnja "nije ozbiljna", ali nema ni nameru da obmane.⁶¹ Odlučujuće obeležje književne fikcije tako je ilokucionarna, to jest komunikaciona intencija autora.

Poput Dž. R. Serla, i J. Landver u svojoj pragmatičkoj teoriji teksta polazi od toga da fikcionalnost književnih tekstova ne može da se odredi na osnovu unartekstualnih obelež-

55. W. Iser, str. 125ff.

56. W. Iser (1983b), str. 484.

57. W. Iser (1983c), str. 500.

58. Upor. W. Iser (1983a), str. 139, H. R. Jauss (1983c), str. 423 i H.-U. Gumbrecht (1983a), str. 244.

59. Razlika koju Serl (Searle 1975, str. 59) povlači između pojmova "književnosti" i "fikcije" zvuči kratko i pregnantno: "Whether or not a work is literature is for the readers to decide, whether or not it is fiction is for the author to decide".

60. Searle (1975), str. 74f.

61. *Ibid.*, str. 65; za to uporedi i R. Ingardenov (Ingarden 1969, str. 182) fenomenološki opis fiktivnog kao iskaznih rečenica koje su "kvazi-sudovi" i samo glume ozbiljnost.

ja (upotreba određenog "poetskog" jezika, određene forme iskaza ili strukture teksta) već samo na osnovu vantekstualnih,⁶² onih koji proističu iz teksta i recepcije.⁶³ Autoreva intencija je, pak, samo jedan od mogućih konstituenata fikcionalnosti. "Stepen stvarnosti" koji se pripisuje određenoj komunikacionoj situaciji počiva na konsenzusu učesnika u komunikaciji,⁶⁴ dakle ne samo na autorevoj intenciji, već i na intenciji recipijenta: fiktivni, odnosno fikcionalizujući momenat može, tvrdi Landver, da se nalazi u komunikativnoj ulozi autora, recipijenta ili predstavljenog.⁶⁵ A što je veći prostorni i/ili vremenski razmak između situacije u kojoj se tekst produkuje i situacije u kojoj se tekst recipira, utoliko ova potonja više ulazi u značenje iskaza, odnosno teksta.⁶⁶ Pojava neke vrste "razlike prilikom prenošenja"⁶⁷ može da

prouzrokuje promenu konstituenata komunikacije. Pojam fikcije, dakle, upravo kao i pojam stvarnosti, treba shvatiti kao pragmatičku operacionu kategoriju sa društvenom, dijahronom i dijatopskom varijablom.⁶⁸ Prema J. Landveru, fiktivnost kod jezičkih iskaza ne treba da se uvede kao samostalan modus postojanja,⁶⁹ već ona može da se shvati kao "intencionalni prelazni fenomen i fenomen reinterpetiranja"⁷⁰ modusa postojanja realnog, mogućeg i nužnog, i njihovih odgovarajućih negacija:

"Fiktivni" su predmeti i okolnosti koje jedna individua (nasuprot svom shvatanju modusa postojanja ovih predmeta i okolnosti, shvatanju koje važi u jednom određenom trenutku, intencionalno i na jedno određeno vreme) reinterpetira u upravo tom istom modusu postojanja.⁷¹

464

62. J. Landwehr (1975), str. 30; upor. i S. J. Schmidt (1972), K. Stierle (1975c), R. Warning (1983) itd.

63. J. Landwehr (1975), str. 160; tako eksplicitni tekstualni (na primer, određivanje tipa teksta u (pod)naslovu, ili uputstvo za čitanje u predgovoru) i vantekstualni funkcionalni indikatori (na primer, izdavačka kuća ili edicija u kojoj se tekst pojavljuje, i situacija, odnosno institucija u kojoj se recipira) jednog teksta imaju veću težinu nego njegovo unutrašnje strukturiranje (*ibid.*, str. 130f).

64. *Ibid.*, str. 59f.

65. Prema J. Landveru (Landwehr 1975, str. 181), iskaz je uvek fikcionalan kada je: 1. "uloga autora fiktivna, bilo zato što je sam on tako reinterpetira, bilo zato što je tako reinterpetiraju recipijenti", 2. "uloga recipijenta fiktivna, bilo zato što je sam recipijent namerno tako reinterpetira, bilo zbog kointencionalnog ulaženja u fiktivnu ulogu koju autor sugerise ili ju je propisao", 3. kada se "predmeti i okolnosti na koje se iskaz poziva intencionalno reinterpetiraju po svom modusu postojanja, bilo intencionalno od strane autora ili recipijenta, bilo kointencionalno od strane autora i recipijenta [...], bilo u nekoj kombinaciji ovih fiktivnih konstituenata"; upor. H. Grabes (1977), str. 68f.

66. *Ibid.*, str. 74.

67. *Ibid.*, str. 155.

68. *Ibid.*, str. 169.

69. *Ibid.*, str. 175.

70. *Ibid.*, str. 178.

71. *Ibid.*, str. 176; ipak, ovo određenje fiktivnog, odnosno fikcionalnosti, kao intencionalnog reinterpetiranja od strane individue, predstavlja, po mom mišljenju, skraćenje u odnosu na razliku koju Landver (*ibid.*, str. 162) povlači između "faktičkih" promena konstituenata komunikacije, s jedne strane, i "intencionalnih" promena konstituenata komunikacije, s druge. Ovde treba primetiti da se intencionalno reinterpetiranje ili negacija modusa postojanja uvek odvija u kontekstu važeće norme realnosti i konvencije stvarnosti koja važi u jednom određenom trenutku, na jednom određenom mestu, unutar jednog određenog društva, odnosno socijalne grupe ili podgrupe. Ako je promena društvenog i individualnog shvatanja stvarnosti u korelaciji sa promenom

Tome nasuprot, kao "realni" mogu se označiti predmeti, okolnosti, ali i ličnosti (božanstva i tako dalje), kojima se ovaj modus postojanja "priznaje na osnovu jedne intersubjektivno prihvaćene, konvencijama i sankcijama osigurane norme".⁷² Na temelju ove definicije J. Landver povlači jasnu razliku između pojma fiktivnog i pojma fikcije: ukoliko "fiktivno", odnosno "fiktiviziranje" označava intencionalno reinterpetiranje predmeta i okolnosti, onda "fikciju" treba razumeti kao njihovo "verbalizovanje, ili drugi oblik kodiranja",⁷³ odnosno medijalizovanja. Ako je predstavljeni svet književnog teksta fiktivan,⁷⁴ njegova tekstualizacija, odnosno medijalizacija, može se označiti kao "fiktionalna".⁷⁵ Fiktionalnost – kaže J. Landver – nije specifično obeležje književnih tekstova, već pre neka vrsta podskupa pragmatičke i estetičke komunikacije, i stoga se "potencijalno može aktuelizovati u svakoj komunikacionoj situaciji".⁷⁶

a) KONSTITUENTI FIKCIONALNE KOMUNIKACIJE

Unutar paradigme teorije komunikacije, kao faktori koji uslovljavaju fiktionalnu komunikaciju mogu se navesti sledeći vantekstualni konstituenti:

1. Shvatanje stvarnosti, koje varira geografski, istorijski, društveno, institucionalno, situaciono i individualno.⁷⁷

2. Relativna de pragmatizacija komunikacione situacije: za spremnost da se prihvati specifičan estetski stav, na primer, fiktivizovanje samog sebe prilikom čitanja teksta, potrebni su određeni de pragmatizujući okvirni uslovi (kao, na primer, nepostojanje sankcija, direktnih uputstava šta treba da se čini, itd.), to jest, relativno nepostojanje posledica i konsekvenci po neposredno životno okruženje.

3. Žanrovska konvencija: namera da se napiše roman ili biografija utiče i na izbor žanrovske forme, dakle na strukturu teksta i, preko "implicitnog čitaoca" (V. Izer), odno-

modusâ postojanja (to jest, procene realnog, mogućeg i nužnog) i sa promenom konstituenata komunikacije (to jest odnosa autora i recipijenta prema objektima komunikacije), onda se fenomen fiktivnog ne može odrediti isključivo preko kriterijuma individualne intencionalnosti. Pretpostavke "intencionalnih" promena konstituenata komunikacije uvek su takozvane "faktičke" promene, dakle, na primer, "razlika prilikom prenošenja" između produkcije i recepcije teksta; upor. i S. J. Schmidt (1980): "Descriptions, assertions, objects or states of affair are not fictional themselves but they are judged or declared to be fictional by people according to the relation of their cognitive representation of the objects to their WMo [= "ortho-world-model", prim. B. N.] at the time of that declaration".

72. Upor. H. Grabes (1977), str. 66

73. J. Landwehr (1975), str. 35 i 185; upor. i R. Harweg (1979b), str. 355.

74. Iz spoljašnje perspektive književnog naučnika to se podrazumeva, ali ne i iz unutrašnje perspektive fiktivnih likova ili privremeno fiktivizovanih recipijenata; za ovu razliku upor. R. Harweg (1979a).

75. Fiktionalni tekst je tako u neku ruku zglob ili međuzglob između fiktivnog unutar tekstualnog sveta i vantekstualnog ne-fiktivnog sveta; upor. R. Harweg (1979a), str. 119.

76. J. Landwehr, str. 181.

77. Za to upor. i S. J. Schmidt (1980, str. 527): "It is obvious, in my opinion, that any concept of fictionality is fundamentally determined by the presupposed concepts of reality, world or the like", i U. Eco (1990, str. 166): "Unutar konstruktivističkog približavanja mogućim svetovima, i takozvani 'realni' svet prema kome se odnosimo mora da se razume kao kulturna tvorevina".

sno "uzornog čitaoca" (U. Eko) na analitičkoj ravni teksta,⁷⁸ i na očekivanja prilikom recepcije, pa time i na stav prilikom recepcije. U ovom pragmatički varijabilnom kontaktu između autora i čitaoca, odlučujuća je žanrovski specifična kombinacija zahteva za realnošću, odnosno fikcijom, i unutartekstualnih odnosa.

4. Očekivanje prilikom recepcije, odnosno stav prilikom recepcije važi (barem unutar pragmatičke paradigme) kao odlučujući momenat fikcionalne komunikacije.⁷⁹ Na razumevanje nekog književnog teksta, pored faktora takovane dijahronijske i dijatopičke razlike⁸⁰ između razumevanja stvarnosti i razumevanja fikcije kod pisca i kod recipijenta, i pored indikatora fikcije koji upravljaju recepcijom (na primer, ime autora i oznaka žanra), utiče i čitalačko iskustvo, odnosno komunikativna kompetencija samog recipijenta.

b) INDIKATORI FIKCIJE

U tesnoj vezi sa ovim konstituentima fikcionalnog teksta, odnosno fikcionalne komunikacione situacije, nalaze se i kontekstualni indikatori fikcije koje ću sada navesti. Ni kod jednog od

ovih obeležja, koja deluju kao signali za fikciju, ne radi se o nužnim, niti o dovoljnim uslovima fikcionalne komunikacije, već samo o indikatorima koji (pod određenim uslovima) mogu da usmere recepciju.⁸¹ Mogu se razlikovati sledeći indikatori fikcije:⁸²

1. Ime autora (na primer, "Johan Volfgang Gete" ili "Oskar Lafonten"), kao indikator fikcije, igra odlučujuću ulogu u konstituisanju određenog fikcionalnog ili pragmatičkog očekivanja prilikom recepcije.⁸³

2. Kao još jedan signal koji upućuje na fikciju treba pomenuti klasifikaciju teksta preko naslova i podnaslova ("drama" ili "disertacija").

3. Među indikatore fikcije ubraja se i navođenje komunikativne funkcije teksta (*prodesse* vs. *delectare*) u predgovoru ili u okvirnoj pripovesti.

4. Dalje, u indikatore fikcije spadaju signali koji se mogu naći u tekstovima šireg komunikacionog okvira, na primer u ranijim i kasnijim tekstovima istog autora, u odgovarajućoj ediciji ("Aktuelna izdanja" ili "Dobitnici Nobelove nagrade za književnost") ili u određenoj izdavačkoj kući.

466

78. Upor. W. Iser (1972) i U. Eco (1990), str. 79f: "Na ovom mestu ćemo se ograničiti samo na zaključak da uzor pisca, kao interpretativna hipoteza, postoji kada subjekt tekstualne strategije, koja proizlazi iz ispitanog teksta, ulazi u konfiguraciju [sa "uzorom čitaoca", prim. B. N.], a ne kada se iza tekstualne strategije pretpostavlja empirijski subjekt koji verovatno ima nameru, ili je mislio ili verovatno mislio da ima nameru da kaže nešto drugo od onoga što tekst – meren kodovima na koje se poziva – kaže svom uzoru čitaoca".

79. Za to upor, pored ostalog, J. Landwehr (1975), A. Assmann (1980), L. Bredella (1980) i drugi.

80. Upor. J. Landwehr (1975), str. 155.

81. Upor. J. Anderegg (1973), str. 103.

82. Upor. J. Landwehr (1975), str. 130f.

83. Upor. M. Fuko (Foucault 1969), str. 17: "Ime autora nije naprosto element jednog diskursa [...]; u vezi sa diskursom, ono ima određenu ulogu: ono ima klasifikatorsku funkciju".

c) ODREĐIVANJE STRUKTURE FIKCIONALNOSTI

U okviru paradigme teorije komunikacije, a na temelju faktora koji uslovljavaju fikcionalnu komunikacionu situaciju ("konstituenti"), odnosno ukazuju na nju ("indikator"), fikcionalnost književnog teksta može da se odredi na unutartekstualnoj ravni kao dvostruka referencijalna i komunikativna struktura.⁸⁴

Fiktivnost, odnosno njena materijalizacija, fikcionalnost književnog teksta, može se definisati kao pragmatički determinisan rezultat komunikacione situacije koju učesnici u komunikaciji tumače unutar određenih žanrovskih konvencija i institucija kao igru uloga, a njen produkt odnosno medij, književni tekst, mora da ima dvostruku komunikacionu i dvostruku referencijalnu strukturu.

467 c1. Dvostruka referencijalna struktura

Ovo obeležje fikcionalne komunikacije potiče od Dž. R. Serla, koji je fikcionalni diskurs označio kao dvostruku strukturu vertikalnih i horizontalnih referentnih odnosa.⁸⁵ Vertikalni referentni odnos između označitelja i označenog, koji postoji u svakodnevnoj komunikaciji, u fik-

cionalnom govoru presečen je sistemom intratekstualnih, horizontalnih referenci: fikcionalni diskurs je "set of horizontal conventions that break the connections established by the vertical rules".⁸⁶ No, Serl zanemaruje pol recepcije u komunikacionim odnosima.⁸⁷ Tome nasuprot K. Štirle, koji fikcionalnost takođe kvalifikuje kao govorni čin, najpre kao odlučujuće obeležje fikcionalnog teksta vidi njegov karakter postulata,⁸⁸ a zatim Serlovu argumentaciju, koja težište stavlja na govornika, povezuje sa polom recepcije u fikcionalnoj komunikaciji. Čitalac za fikcionalni tekst ima (u prvom redu) horizontalni, tekstu imanentni interes.⁸⁹ Ovde je, smatra Štirle, granica između fikcionalne i pragmatičke komunikacije nejasna:⁹⁰ sve veća pragmatička distanca, odnosno "depragmatizacija" recipijenta, stvara polje na kojem se preklapaju pragmatički i fikcionalni tekstovi.

Dvostruka struktura vertikalne reference na paradigmatičkoj ravni i horizontalne, druge reference na sintagmatskoj ravni (uz dominaciju ove potonje) može se označiti i kao poigravanje sa referencama. Specifičan referentni odnos fikcionalnih književnih tekstova

84. Ovaj predlog za definisanje problema fiktivnosti, odnosno fikcionalnosti, ne isključuje, doduše, intencionalnu dimenziju na strani učesnika u komunikaciji, autora i/ili recipijenta, ali je i ne pretpostavlja kao nužnu; upor. tome nasuprot J. R. Searle (1975) i J. Landwehr (1975), a kritički K. V. Hempfer (1977), napomena 34, str. 23.

85. Upor. i R. Jakobson (1971), po kojem u književnim tekstovima poetska funkcija jezika – premeštanjem principa ekvivalencije sa paradigmatičke na sintagmatsku osu – dominira nad referencijalnom funkcijom.

86. J. R. Searle (1975), str. 66.

87. U ovom kontekstu treba posmatrati i Serlovo određenje "intencionalnosti autora" kao kriterijuma fikcionalnosti.

88. K. Stierle (1975d), str. 356; oslanjajući se na L. Vitgenštajna, kaže Štirle (Stierle 1975c, str. 100 i dalje), u fikcionalnoj komunikaciji se jednoj situaciji, odnosno sekvenci situacija, ne može pripisati određeno stanje stvari (*Sachverhalt*): "Po svojoj suštini fikcija znači razliku, a ne identičnost situacija i stanja stvari" (Stierle, 1975d, str. 356).

89. Stierle (1975c), str. 102.

90. U pojedinačnim slučajevima – kaže K. Štirle (Stierle, 1975d, str. 356) – "fikcionalni i ne-fikcionalni momenti mogu da budu tako isposredovani da status čitavog teksta oscilira između fikcionalnosti i ne-fikcionalnosti".

tačnije se može opisati kao "kao-da"-referenca⁹¹ ili "pseudo-referenca"⁹² nego kao često pominjana "auto-refleksivnost".⁹³ Dok se referencijalni, odnosno pragmatički tekstovi mogu odrediti kao oni koji potvrđuju stvarnost, fikcionalni tekstovi ne potvrđuju stvarnost,⁹⁴ to jest, ne polažu pravo na to da mogu da se direktno, neposredno referencijalizuju, ili, još bolje da kažemo, oni se poigravaju različitim referencijalnim odnosima.⁹⁵ "Udvostručavanje komunikacione strukture ne-fikcionalnih tekstova"⁹⁶ odnosi se i na udvostručavanje autora/recipienta u ulozi fiktivnog pripovedača, odnosno fiktivnog čitaoca, i na komunikacione objekte, okolnosti, ličnosti i tekstove koji se prikazuju, to jest, na sadržaje komunikacije. Tako se može govoriti o nekoj vrsti "blizanaštva"⁹⁷ između fiktivnih ličnosti (na primer, Napoleon), fiktivnih mesta (na primer, Berlin), fiktivnih vremenskih trenutaka (na pri-

mer, 14. jul 1789) i fiktivnih tekstova⁹⁸ (na primer, Geteov *Verter* u Moricovom *Antonu Rajzeru*) unutar fikcionalnog teksta, s jedne, i njegovih vantekstualnih ekvivalenata, s druge strane.

c2. Dvostruka komunikaciona struktura

Fikcionalna dvostruka struktura internih i eksternih komunikacionih situacija⁹⁹ može se označiti kao udvostručavanje uloga autora, recipienta i objekata u komunikaciji.¹⁰⁰ Tako se, na primer, sa uvođenjem fiktivnog pripovedača u prvom licu, to jest, sa raspolučivanjem autora teksta u jedan ili više unutartekstualnih likova, fiktivizuje i celokupna komunikaciona situacija. Isto tako, na vantekstualnoj i unutartekstualnoj ravni do udvostručavanja uloge recipienta može doći eksplicitnim obrazovanjem lika fiktivnog čitaoca kojem se obraća fiktivni priređivač ili fiktivni pripovedač. Prema R. Varningu, dva razloga dovode do ove igre između pisca i čitala-

468

91. R. Warning (1983), str. 198.

92. S. J. Schmidt (1972), str. 70, takođe i K. Stierle (1975d), str. 362.

93. Na primer, W. Iser (1975), str. 292, takođe i H. U. Gumbrecht (1977), str. 197ff.

94. Upor. G. Gabriel (1975).

95. S tim je tesno povezana "indiferentnost fikcionalnih tekstova spram stvarnosti", pa tako i odsustvo zahteva za mogućnošću provere od strane recipienta. Unutar de pragmatizovane komunikacione situacije, polivalentnost fikcionalnih tekstova stoji u korelaciji prema njihovoj poliinterpretabilnosti (upor. S. J. Schmidt, 1972, str. 66 i A. Assmann, 1980, str. 12) ili, takođe, njihovoj polifunkcionalnosti na strani recipienta.

96. R. Harweg (1979a), napomena I, str. 112.

97. R. Harweg, (1979b), str. 360.

98. Radi se pri tom o fikcionalnim tekstovima drugog stepena; upor. R. Harweg (1979), str. 346.

99. K. Stierle (1975a), str. 357; upor. i R. Harwegov (Harweg 1979a, napomena I, str. 112) tekstualnolingvistički model, koji polazi od "udvostručavanja komunikacionih struktura nefikcionalnih tekstova".

100. K. Stierle (1975c), str. 102f. Argumentacija K. Kasika (Kascics 1990) ne uspeva da prevađe uopšten prikaz debate o fikcionalnosti i razlikovanje između "činova fikcionalizovanja" na strani autora i "činova fiktivizacije" na strani recipienta, i nije dovoljno uverljiva. Po njoj "shematska duplikacija" unutartekstualno-fiktivne i vantekstualno-realne strukture komunikacije konzervira "navodnu dihotomiju fiktivnog i realnog, zajedno sa tradicionalnom tezom o autonomiji" (*ibid.*, str. 18; upor. i str. 228). Tome je, međutim, u narednom koraku opet suprotstavljena "struktura dualiteta": "Dualitet unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta, konstituisan putem komunikativnih činova fikcionalizovanja i fiktiviziranja, uopšteno može da se opiše kao karakterističan strukturni momenat, kao strukturno obeležje književnih tekstova" (*ibid.*, str. 56).

ca: najpre, u fikcionalnoj komunikaciji postoji simultanost interne govorne situacije i eksterne receptivne situacije (sa odgovarajućim deiktičkim sistemima).¹⁰¹ Drugo, kao obeležje "insceniranog diskursa" mogla bi se navesti komunikativna funkcija jednog gotovo razigranog "kada"-delanja. I R. Varning književni tekst unutar paradigme teorije delanja označava kao govorni čin, odnosno diskurzivno delanje,¹⁰² ali jasnije nego K. Štirle¹⁰³ razlikuje fikcionalni i estetski diskurs. Fikcionalnost se ovde definiše kao komponenta diskursa (jedna od mnogih), koja estetski i/ili pragmatički diskurs kvalifikuje kao fiktivnu govornu radnju. Ona je uvek "rezultat jednog istorijskog određenja situacije",¹⁰⁴ a kao ugovor između pisca i čitaoca ona je i deo odgovarajuće žanrovske konvencije.¹⁰⁵

469 U okviru određenja fikcionalnosti književnog teksta koje je ovde razvijeno na temelju referencijalne i komunikacione dvostrukosti, ne treba poistovećivati fikcionalni tekst sa književnim. Fiktivno treba razumeti kao jednu komponentu književnog teksta, a da se pri tom ne pretpostavlja nužno istovetnost tih dveju dimenzija. Dalje, fiktivno ne predstavlja nikakvo diferencijalno obeležje književnosti nasuprot drugim komunikacionim situacijama svakodnevnog života. Ako se fikcija i stvarnost u različitim kultur-

nim, društvenim, institucionalnim i situacionim kontekstima uzajamno određuju,¹⁰⁶ onda i promenjeno shvatanje stvarnosti menja i produkciju i/ili recepciju (književnog) teksta kao primarno referencijalnog ili primarno fikcionalnog. Teškoće u razgraničavanju pojmova fikcionalnosti i književnosti proizlaze iz opšteg procesa približavanja, odnosno uvećavanja preseka između ove dve oblasti u trenutku prelaska iz novog doba u modernu:¹⁰⁷ sa sve većim diferenciranjem različitih područja stvarnosti, književne figuracije postaju povlašćeni medij fiktivnog. Komplementarno ovom procesu – barem na nemačkom govornom području od druge polovine XVIII veka naovamo – narativne strukture se sve više usložnjavaju.¹⁰⁸ Oba ova aspekta sam obuhvatila u tezi o rastućem stepenu fikcionalnosti. Ta teza glasi da se fikcionalnost (kao odnos između fiktivizacije konstituenata komunikacije i stepena složenosti narativnih struktura, odnosno postojanja mnoštva perspektiva u njima) u dnevniku, autobiografiji i romanu obrazovanja (identiteta) može utvrditi kao rastuća kriva između polova "autentičnosti" i "stilizacije".

4. Kriterijumi analize

Na osnovu pragmatičkog modela fikcije, to jest pod pretpostavkom referencijalnog i komuni-

101. R. Warning (1983), str. 193.

102. *Ibid.*, str. 185.

103. K. Stierle (1975c, str. 110 i 1979, str. 107), izbegava jasno diferenciranje "literarizacije", odnosno "estetizacije" i "fikcionalizacije": kod njega se ovi pojmovi delimično preklapaju; upor. i H. R. Jauß (1984, str. 325).

104. R. Warning (1983), str. 191.

105. *Ibid.*, str. 194.

106. Upor. H. U. Gumbrecht (1983b), str. 433.

107. *Ibid.*, str. 436.

108. Upor. K. Stierle (1975d), str. 362.

kativnog udvostručavanja fikcionalne komunikacione situacije, moguće je da se na osnovu isprepletenosti temporalnih struktura i figuracija subjekta ispita struktura fikcionalnosti, koja uzlaznom linijom složenosti međusobno povezuje medije za književno samopredstavljanje i komunikaciju, naime dnevnik, autobiografiju i roman obrazovanja identiteta.

a) NARATIVNO PREPLITANJE TEMPORALNIH STRUKTURA

Štirleov strukturni model narativnih tekstova,¹⁰⁹ koji razlikuje ravni "događanja", "priče" i "diskursa", odnosno "teksta priče", omogućava da se na nivou "teksta priče" (fikcije) povuče razlika između fakticiteta onoga što je predstavljeno (kao tok života), istorijsko-kulturnih shema (na primer, koncepti individualnosti), koje se javljaju na ravni priče (biografije),¹¹⁰ i medijalizovanja ispričanog.

Na ravni "priče" (biografije) odvija se, kao prvo, selekcija i kombinovanje ispričanog. Tako su, na primer, u periodu oko 1800. godine iskustva iz ranog detinjstva postala nova vrsta misaonog, a sa tim i pripovedačkog obrasca za proces izgradnje identiteta ljudske individue. Relevantnost neke slike čoveka i kulturno, istorijski i društveno uslovljeno razumevanje stvarnosti kao misaonog i interpretativnog sklopa svakodnevnog života, na osi kombinacije (Jakob-

son) svoj izraz, kao dominantan narativni "obrazac uklapanja i ulančavanja", nalazi u načinu horizontalnog povezivanja ispričanih priča o doživljajima, razvoju i obrazovanju identiteta.¹¹¹ Kao drugo, na ravni "priče" (odnosno pripovedanja), ravan "događanja" i ravan "koncepta" funkcionalizuju se u temporalnoj dimenziji tako što se, između polova početka i kraja, konstituiše narativna osa, a time i sklop ispričanog kao temporalno konherentan. Iako je već Lessing u *Laokonu*¹¹² narativni obrazac odredio kao vremensko-sukcesivni, princip sukcesije ipak ne uslovljava nužno nekakav strogo hronološki tok. Uređenje narativne ose između polova početka i kraja može na ravni "teksta priče" (fikcije) da prati i anahronističko temporalno strukturiranje ili ono čak može da ima i ahronološke elemente, kao, na primer, u slučaju opisa ili digresija, u kojima je temporalna dimenzija makar privremeno potisnuta. Trodimenzionalni model ubranog vremena, koji od početka novog doba određuje svakodnevnu svest o vremenu u Evropi, u narativnim tekstovima može da se probije i naglašavanjem značenjskih i smisaonih funkcija onoga što je ispričano, npr. lajtmotivima, simbolima, ili čak alegorijama. Oko 1800. godine i autobiografija i (obrazovni) roman pratili su pripovedački obrazac priče o obrazovanju identiteta jedne ljudske (odnosno muške) individue. Moglo bi se postaviti pitanje

470

109. Stierle (1976); upor. i Stierle (1975b).

110. Za razlikovanje između "toka života" i "biografije" upor A. Han (1988), str. 93 i dalje.

111. Upor. M. Voges (1987), str. 242: "Nekus ispričanog sveta može da bude određen slučajem i nužnošću, kauzalitetom i psihološkom verovatnošću, ili pak usmeravan providenjem. I on je u čvstoj vezi sa u tom trenutku važećim osnovnim obrascima filozofije istorije, ali koji se ne mogu iščitati jedino iz uređenja ispričanog sveta, već se ispoljavaju i u načinu pripovedanja i pripovednoj formi"; za ovaj krug problema upor. i studiju (o Geteu) G. Reder (Röder 1968).

112. Gotthold Ephraim Lessing, "Laokoon oder fflber die Grenzen der Malerey und Poesie" (1766).

da li naracija počinje sa rođenjem individue o kojoj se pripoveda (na primer u autobiografiji), ili sa značajnim odlukama, odnosno determinantama priče o obrazovanju identiteta (na primer u obrazovnom romanu)? Da li smrt (npr. u *Sanjarijama* Ž.-Ž. Rusoa) ili kraj jednog stadijuma razvoja (npr. u Vilandovom *Agatonu*) ili, opet, početak ili kraj putovanja (na primer u Herderovom *Dnevniku*) predstavljaju početak ili kraj ispričanog? Da li odnos početka i kraja priče, konstitusan na narativnoj osi, poštuje princip (manje ili više) hronološke sukcesije? Može li se ustanoviti načelna razlika između dinamičnih temporalnih struktura (na primer, u autobiografijama i obrazovnom romanu) i ahroničnih, odnosno iterativnih temporalnih struktura (na primer, u dnevniku)? Koliki je stepen anahronije predstavljenog u odnosu na dimenziju fizičkog vremena i biografskog razvojnog procesa čoveka u njegovom okruženju? Koliko diskurzivni koncepti (recimo, kauzalnopragmatički, antro-

pološki obrasci objašnjenja i obrasci filozofije istorije) određuju vremensko dimenzioniranje naracije? Da li pojmovi prostornog uređenja ojačavaju ili horizontalno lome temporalne strukture?

Moguće je razlikovati četiri temporalne ravni narativnih tekstova:¹¹³

1. Vreme čitanja kao vremenska osa recepcije teksta na vantekstualnoj ravni komunikacije (ravan T₀, "čitačev *origo*");

2. Vreme pripovedanja kao vremenska ravan produkcije teksta u okviru vantekstualne komunikacije (ravan T₁, "autorev *origo*");

3. Pripovedno vreme kao vremenska ravan konstitisanja teksta unutar interne komunikacione strukture (ravan T₂ kao "*origo*" lika fiktivnog priređivača i ravan T₃ kao vreme prikazivanja, zavisno od "*origo*"-a lika fiktivnog pripovedača);

4. Pripovedano vreme¹¹⁴ kao vremenska ravan fiktivnih likova, odnosno pripo-

113. Ove četiri ravni temporalne narativne strukture mogu se podeliti na realne i fiktivne vremenske ose prvog, drugog, trećeg i četvrtog stepena; [1] Na ravni T₀ čitačevog *origo*-a najpre treba razlikovati temporalnu osu "realno vremena" koje empirijski, odnosno istorijski-konkretan čitalac potroši na čitanje nekog teksta, i to je vreme fizički izmerivo (u časovima, danima i tako dalje), a potom i "fiktivno vreme", kao imaginativno irealizovanje, odnosno privremeno fikcionalizovanje recipijenta u činu čitanja (upor. Iser (1983a) i Iser (1984), str. 239ff). [2] Temporalna ravan T₁ autorevog *origo*-a, u figuracionom modelu narativnog teksta opet se može podeliti na "realno vreme" istorijski-konkretnog autora i "fiktivno vreme" analitičkog sloja teksta "apstraktnog", odnosno "implicitnog" autora (kao neke vrste posredničke instance, ili čak mesta prelaza između eksterne i interne komunikacione strukture teksta). [3] Na unartekstualnoj vremenskoj ravni priređivačevog *origo*-a (T₂) odnosno pripovedačevog *origo*-a (T₃), nalazi se tehničko perspektiviranje pomoću vraćanja (upoređi E. Lämmert (1955), str. 122ff), ubacivanje scensko-dramatskih elemenata, ahronoloških digresija i opisa. I ovde se mogu razlikovati "realno vreme" i "fiktivno vreme", koje određuje pripovedač, odnosno priređivač, na primer, u pripovedačevom odnosno priređivačevom govoru. [4] Na ravni T₄, ravni likova, takođe se mora poći od razlikovanja dveju vremenskih matrica: ako "realno vreme" označava onaj tok vremena koji fiktivni likovi doživljavaju kao realan, onda se "fiktivno vreme" nalazi, recimo, na unartekstualnoj i međutekstualnoj ravni dnevnika i autobiografija koje pišu fiktivni likovi, ravni romana koje su oni pročitali, ali takođe i njihovih fantazija i snova koje (oni sami) pričaju; upor. P. Ricoeur (1989, str. 12f), koji pored "autorevog vremena", "vremena pripovedanja" i "pripovedanog vremena", razlikuje i "fiktivno" vreme, odnosno vreme koje naznačavaju fiktivni likovi.

114. Razlikovanje temporalnih ravni analize "vremena pripovedanja" (*Erzählzeit*) i "pripovedanog vremena" (*erzählte Zeit*) u književnonaučnu analizu teksta uveo je G. Miler (Müller 1953).

vedanog Ja na unartekstualnoj ravni komunikacije (ravan T4 prikazanog vremena, zavisno od "origo"-a fiktivnih likova).

U uporednoj analizi triju formi književne komunikacije perspektiva pripovednih matrica može se odrediti preko odnosa realizovanih vremenskih struktura. Stepenn fikcionalizacije na ravni temporalnih narativnih struktura proizlazi, na ravni "teksta priče", iz odnosa između navedenih vremenskih ravni (T1–Tn) i njihove složenosti. Pored temporalnih modusa fikcionalizacije (kao konstrukcije narativne ose u skladu sa principima selekcije i kombinacije pripovedanog na ravni "priče" odnosno, pripovedanja) – i mehanizama razvlačenja, zbijanja, pomeranja, zgušnjavanja, prekrivanja vremena na ravni "teksta priče" (koji čine unartekstualnu, horizontalnu strukturu), stepenn fikcionalnosti se dalje može ispitivati i pomoću složenosti pripovedačke tehnike, odnosno multiperspektivnog preplitanja figuracijâ subjekta.

b) PREPLITANJE FIGURACIJÂ SUBJEKTA

Ako se složenost temporalnih struktura razume kao izraz referencijalne i komunikativne dvostrukosti fikcionalne komunikacione situacije, onda se ni figuracija subjekata pripovedanja ne može svesti na jednodimenzionalnu referencijalnu strukturu, odnosno struk-

туру identiteta. Ipak, dok se u obrazovnom romanu tehnička konfiguracija pripovedanja određuje kao formalna razlika između istorijski konkretnog autora, fiktivnog pripovedača i fiktivnog protagoniste,¹¹⁵ u autobiografiji se, kao nužni žanrovski kriterijum, pa stoga i kriterijum razgraničenja u odnosu na fikciju, pominje identičnost autora, kao "subjekta iskaza" (na vantekstualnoj ravni), i pripovedača, odnosno glavnog lika, kao "subjekta iskazanog"¹¹⁶ (na unartekstualnoj ravni): u pogledu ovog uslova identičnosti "ne postoje nikakvi prelazi niti manevarski prostor. Identičnost je ili data ili nije data".¹¹⁷ Prema F. Leženu, "autobiografski pakt" se usvaja kao žanrovska konvencija, odnosno kao ugovor između autora i čitaoca o principu ličnog imena:

Autobiografija (pripovest koja izveštava o životu autora) pretpostavlja da postoji identičnost između imena autora (onako kako se on preko svog imena pojavljuje na koricama knjige), imena pripovedača izveštaja i imena lika o kojem se govori.¹¹⁸ [...]

Čim naslovna strana, zajedno sa imenom autora, čini sastavni deo teksta, raspolažemo jednim opštim tekstualnim kriterijumom, identičnošću imenâ (autor-pripovedač-lik). Autobiografskim paktom ova identičnost potvrđuje se u tekstu

472

115. Upor. W. Kayser (1954).

116. P. Lejeune (1973/5), str. 243f.

117. *Ibid.*, str. 216.

118. *Ibid.*, str. 228.

[...]. Čitalac može da dovodi u pitanje sličnosti, ali nikada identičnost.¹¹⁹

Ako se kod romana (obrazovanja identiteta) može, pored pripovedanja u trećem licu jednine, dokazati i fiktivizovanje komunikacionih konstituenata, i to kao unutartekstualno ekspliciranje fiktivnog lika pripovedača, odnosno priređivača, ali i ekspliciranje uloge jednog fiktivnog čitaoca ili više njih, onda se i u pogledu književnih komunikacionih formi autobiografije i dnevnika može postaviti pitanje da li se, pored reinterpretiranja modusa postojanja tih vrsta teksta, a ono zavisi od recepcije (na primer, ako se autobiografija čita kao roman ili obrnuto), da li se, dakle, i unutar interne komunikacione strukture uloga pripovedača, protagoniste, ili čak i čitaoca komunikativno udvostručava, pa tako i fiktivizuje, u smislu "insceniranog diskursa" (R. Varning). Na ovaj način se obraćanje "naklonjenoj čitateljki", obraćanje bogu ili instanci Poslednjeg suda, ili čak obraćanje mediju (recimo, dnev-

niku), a zatim i disperzija autora teksta na jedan ili više fiktivnih likova, scensko ili indirektno ponavljanje onoga što likovi govore kroz fiktivni medijum pripovedanja i tako dalje – može razumeti kao unutartekstualno fiktivizovanje komunikacione situacije, odnosno kao izraz referencijalne i komunikativne udvostručivosti.

Leženovo razlikovanje gramatičkog lica i (genetskog) identiteta¹²⁰ individua kao artikulacija sa dveju ravni – naime, najpre kao referenci čina iskazivanja (spoljašnja komunikaciona ravan), a zatim kao odnosa identičnosti između "subjekta iskaza i subjekta iskazanog" (unutartekstualna komunikaciona ravan)¹²¹ – može se radikalizovati kao struktura dvostrukog (odnosno mnogostrukog) Ja. U dnevničkim i autobiografskim medijima oko 1800. godine može se, doduše, utvrditi formalna identičnost ličnosti, koja počiva na upotrebi prvog lica jednine, no ona ipak korespondira sa istovremenom razlikom u pogledu pripovedačkog preplitanja različitih figuracija subjekta (na primer, odnos između Ja

473

119. *Ibid.*, str. 231: doduše, u konkretnim slučajevima ovaj princip vlastitog imena kao indicije identiteta pokazuje se problematičnim: disjunktivni princip isključenja, "ime lika nije isto što i ime autora", koji isključuje "mogućnost autobiografije" (*ibid.*, str. 234), nasuprot principu "ime lika je isto što i ime autora", koji isključuje "mogućnost fikcije" (*ibid.*, str. 236), ima, recimo u pogledu verske ispovesti i pijetističkih priča o otkrovenju, u svakom slučaju ograničeno važenje. Narativna osa, koja je ovde centrirana oko središta doživljaja buđenja, odnosno otvaranja, deli (pod jamstvom biološkog, odnosno genetskog identiteta) religiozni identitet ispovednika i njegovu individualnu i društvenu dimenziju na "pre" i "posle" (ne samo u temporalnom smislu), i to može biti praćeno promenom imena; upor. iznijansirano izlaganje P. Ležena o ovom fenomenu u "Autobiography in the Third Person"; tu on pre svega pomoću tekstualnih primera iz XX veka ispituje "situations, in which an author pretends to speak about himself as someone else might, by using the third person, or by inventing a fictive narrator to present the author's point of view or tell his life story" (Lejeune, 1977, str. 27).

120. P. Lejeune (1973/5), str. 218.

121. *Ibid.*, str. 222; upor. Lejeune (1977), str. 29f.

koje doživljava i Ja koje se priseća).¹²² Razilaženje identiteta¹²³ kod dnevničke i autobiografske forme prvog lica pokazuje se – osim u pomeranju iz prvog u treće lice, što se može analizirati i kao dominacija određene ravni pripovedajućeg ili ispričanog Ja – takođe u uvođenju lika svezajućeg pripovedača odnosno priređivača. Ako se primena prvog lica ne shvati kao supstancijalni odnos ili odnos identičnosti, već kao pripovedački odnos na feno-ravni, onda se fiktivizacija tekstualne komunikacije na ravni analize različitih figuracija subjekta može dostići i pomoću perspektivizacije ispričanog u prvom licu množine ili drugom licu jednine.¹²⁴

Igra sa referencom kao istovremenošću identičnosti i razlike¹²⁵ može se dokazati ne samo u slučaju uvođenja fiktivnih likova i promeni ličnih zamenica. Osim što lik autobiografskog pripovedača koristi glagole koji opisuju unutrašnje opažanje kada govori o drugim likovima, odnos pripovedačkog Ja na vantekstualnoj ravni (autor) prema Ja koje pripoveda (pripove-

dač) i ispričanog ja (protagonista) na unutar-tekstualnoj ravni može se ispitati i pomoću predikatskih ukazivanja na ranije, odnosno drugo Ja, primenom deiktičkih reči za blizinu i daljinu, performativnih glagola¹²⁶ ili promena glagolskog vremena, na ravni vremena pripovedanja (T₃), iz prošlog u sadašnje vreme i obrnuto. Na planu teorije pripovedanja i teorije fikcije, interesantan je i slučaj da se lik koji je u ravni radnje subjekt izrečenog sâm uzdiže do subjekta iskaza. Primer za to bilo bi uklapanje scenskih momenata u narativni diskurs; oni mogu da se analiziraju ne samo sa stanovišta odnosa između "vremena pripovedanja" (T₃) i "pripovedanog vremena" (T₄), već oni ukazuju i na relativnu autonomizaciju avni likova (odnosno pripovedanog ja) u odnosu na ravan pripovedača (odnosno Ja koje pripoveda). E. Lemert je već primetio da ova vrsta pomeranja fokusa sa situacije u kojoj se doživljava na situaciju u kojoj se pripoveda može sa sobom da nosi "podelu na vremenske slojeve i preraspoređivanje nosilaca

474

122. Uobičajeno razlikovanje između "ja koje pripoveda" i "ja koje doživljava" kao oznaka dnevničke i autobiografske pripovedne strukture ne samo da je neprecizno, već i navodi na pogrešan put, i to zato što se doživljavanje u modelu pripovedačkih figuracija subjekta odvija na više temporalnih ravni: na unutar-tekstualnoj ravni "ja koje pripoveda" (vremenska ravan T₃ pripovedačevog *origo*-a) i na unutar-tekstualnoj ravni "pripovedanog ja" (vremenska ravan T₄ *origo*-a likova) – ako pri tom zanemarimo da dnevničko, odnosno autobiografsko "ja" na ovoj ravni ne samo da doživljava, već, na primer u slučaju scensko-dijaloškog predstavljanja, čak i samo uzima reč, to jest, može da pripoveda. Kao vantekstualne ravni doživljaja osim toga treba pomenuti i vremensku ravan i ravan doživljaja autorovog *origo*-a (T₁) i čitačevog *origo*-a (T₀), kao, na primer, kada onaj ko vodi dnevnik ili piše autobiografiju doživljava dana ili života (koje sam pripoveda) ponovo proživljava u činu pisanja i/ili čitanja, i to iz nove perspektive.

123. J. Starobinski, 1970, str. 207.

124. Tako i F. Ležen (Lejeune 1977, str. 35), na osnovu analiziranih autobiografija iz XX veka, poziva da se *svaka* autobiografija čita kao "prevod biografije u prvo lice jednine". Upotreba trećeg lica u autodijegetičkom diskursu izražava napetost između identičnosti i razlike, napetost koju konvencionalna upotreba pripovedne forme prvog lica prikriva, odnosno maskira: "The first person, then, always conceals a hidden third person, and in this sense every autobiography is by definition indirect" (isto, str. 32). – Na temelju tog "autobiografskog pakta" (upor. Lejeune 1973/5) ne može se prevideti suprotnost prema bezuslovnom postulatu identičnosti imena autora, pripovedača i lika.

125. Upor. R. Tarot (1985), str. 30.

126. Upor. J. Lehman (1988), str. 40.

radnje".¹²⁷ Udvostručavanje figuracija subjekta u dnevničkim i autobiografskim tekstovima stoga može da se dokaže i pomoću dvostrukog perspektiviranja pripovedačkog i pripovedanog Ja, uz takozvani slobodni indirektni govor¹²⁸ kao "dvostruko gledanje predstavljenih okolnosti od strane pripovedača i od strane lika romana".¹²⁹

LITERATURA:

Anderegg, Johannes (1983a): "Das Fiktionale und das ästhetische", u: D. Henrich/W. Iser (Hrsg.), *Funktionen des Fiktiven*, München 1983, str. 153-173.

Assman, Aleida (1980): *Die Legitimität der Fiktion. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Kommunikation*, München 1980.

Begemann, Christian (1987): *Furcht und Angst im Prozeß der Aufklärung. Zur Literatur und Bewußtseinsgeschichte des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt a. M..

Blumenberg, Hans (1964): "Wirklichkeitsbegriff und Möglichkeit des Romans", u: H. R. Jauß (Hrsg.), *Nachahmung und Illusion*, München, str. 9-28.

Blumenberg, Hans (1974): *Säkularisierung und Selbstbehauptung*, prerađeno i prosierno izdanje "Die Legitimität der Neuzeit", prvi i drugi deo, Frankfurt a. M..

Brenner, Peter J (1981): *Die Krise der Selbstbehauptung. Subjekt und Wirklichkeit im Roman der Aufklärung*, Tübingen.

475

Bühler, Karl (1934): *Sprachtheorie*, Jena.

Eco, Umberto (1990): *Lector in fabula. Die Mitarbeit der Interpretation in erzählenden Texten*, München.

Elias, Norbert (1969a): *Über das Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (1939), 2 toma, Frankfurt a. M. 1976.

Elias, Norbert (1969b): *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie. Mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft*, Frankfurt a. M. 1983.

Elias, Norbert (1970): *Was ist Soziologie?*, München ²1971.

Elias, Norbert (1987a): "Das Schicksal der deutschen Barocklyrik. Zwischen höfischer und bürgerlicher Tradition", u: *Merkur* 41 (1987), str. 451-468.

Foucault, Michel (1961): *Wahnsinn und Gesellschaft. Eine Geschichte des Wahns im Zeitalter der Vernunft*, Frankfurt a. M. 1973.

Foucault, Michel (1963): *Die Geburt der Klinik. Eine Archäologie des ärztlichen Blicks*, München 1973.

Foucault, Michel (1966): *Die Ordnung der Dinge. Eine Archäologie der Humanwissenschaften*, Frankfurt a. M. ⁷1973.

Foucault, Michel (1969): "Was ist ein Autor?", u: Foucault, *Schriften zur Literatur*, München 1974, str. 7-32.

127. E. Lämmert (1955), str. 71.

128. Upor. F. K. Stanzel (1979), str. 281ff.

129. Ibid., str. 247.

- Freud, Sigmund (1932): "Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse", u: Freud, *Gesammelte Werke*, tom 15, Frankfurt a. M. 31961.
- Gabriel, Gottfried (1975): *Fiktion und Wahrheit. Eine semantische Theorie der Literatur*, Stuttgart.
- Glinz, Hans (1983): "Fiktionale und nichtfiktionale Texte", u: *Textsorten und literarische Gattungen*, hrsg. v. Vorstand der Vereinigung der deutschen Hochschulgermanisten, Berlin, str. 118-131.
- Grabes Herbert (1977): "Fiktion – Realismus – ästhetik. Woran erkennt der Leser Literatur?", u: Grabes (Hrsg.), *Text – Leser – Bedeutung. Untersuchungen zur Interaktion von Text und Leser*, Grossen-Linden, str. 61-83.
- Grimminger, Rolf (1980): "Roman", u: *Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur von 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Bd. 6: *Deutsche Aufklärung bis zur Französischen Revolution (1680-1789)*, hrsg. v. R. Grimminger, München/Wien, str. 635-716.
- Gumbrecht, Hans Ulrich (1983a): "Lebenswelt als Fiktion / Sprachspiele als Antifiktion. fflber Funktionen des realistischen Romans in Frankreich und Spanien", u: D. Henrich/W. Iser (Hrsg.), *Funktionen des Fiktiven*, München, str. 239-277.
- Hahn, Alois (1988): "Biographie und Lebenslauf", u: H.-G- Brose/B. Hildenbrand (Hrsg.), *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende*, Opladen, str. 91-107.
- Hamburger, Käte (1968): *Die Logik der Dichtung* (1957;² 1968), München 1987.
- Hampfer, Klaus W. (1977): "Zur pragmatischen Fundierung der Texttypologie", u: W. Hinck (Hrsg.), *Textsortenlehre – Gattungsgeschichte*, Heidelberg, str. 1-27.
- Harweg, Roland (1979a): "Inhaltsentwurf, Erzählung, Inhaltswiedergabe. Zum fiktionstheoretischen Doppelstatus fiktionaler Erzählungen", u: W. Frier/G. Labrousse (Hrsg.), *Grundfragen der Textwissenschaft. Linguistische und literaturwissenschaftliche Aspekte*, Amsterdam, str. 111-131.
- Harweg, Roland (1979b): "Sind Richardsons Pamela und Fieldings Shamela ein und dieselbe Person? Ein Beitrag zum Problem der Anzahl fiktionaler Welten", u: *Poetica II* (1979), str. 343-369.
- Horkheimer Max/Adorno, Theodor W. (1947): *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Frankfurt a. M. 1982.
- Hubrig, Christoph (1983): "'Genie' – Typus oder Original? Vom Paradigma der Individualität zum Kult der Individualismus", u: E. Wischner (Hrsg.), *Probyläen Geschichte der Literatur*, Bd. 4: *Aufklärung und Romantik 1700-1830*, Berlin, str. 187-211.
- Ingarden, Roman (1960): *Das literarische Kunstwerk*, 2. prerađeno i prošireno izdanje, Tübingen.
- Iser, Wolfgang (1975): "Die Wirklichkeit der Fiktion. Elemente eines funktionengeschichtlichen Textmodells der Literatur", u: *Rezeptionsästhetik*, hrsg. V. R. Warning, München, str. 277-325.
- Iser, Wolfgang (1983a): "Akte des Fingierens. Oder: Was ist das Fiktive im fiktionalen Text?" u: D. Henrich/W. Iser (Hrsg.), *Funktionen des Fiktiven*, München, str. 121-153
- Iser, Wolfgang (1983b): "Das Imäginare: kein isolierbares Phänomen, u: D. Henrich/W. Iser (Hrsg.), *Funktionen des Fiktiven*, München, str. 479-487.
- Jakobson, Roman (1971): "Der Doppelcharakter der Sprache. Die Polarität zwischen Metaphorik und Metonymik", u: *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven*, hrsg. v. J. Ihwe, Bd. I, Frankfurt a. M., str. 323-333.
- Jauß, Hans Robert (1979a): "Soziologischer und ästhetischer Rollenbegriff", u: O. Marquard/K. Stierle (Hrsg.), *Identität*, str. 599-607.
- Jauß, Hans Robert (1979b): "Gottespredikäte als Identitätsvorgaben in der Augustinischen Tradition der Autobiographie", u: O. Marquard/K. Stierle (Hrsg.), *Identität*, str. 709-719.

- Jauß, Hans Robert (1983c): "Zur historischen Scheidung von Fiktion und Realität", u: D. Henrich/W. Iser (Hrsg.), *Funktionen des Fiktiven*, str. 423-433.
- Kascics, Kaspar (1990): *Literatur und Fiktion. Zur Theorie und Geschichte der literarischen Kommunikation*, Heidelberg.
- Kayser, Wolfgang (1954): "Die Anfänge des modernen Romans im 18. Jahrhundert und seine heutige Krise", u: *Deutsche Vierteljahrschrift* 28, str. 417-447 (kao posebno izdanje pod naslovom *Die Entstehung und Krise des modernen Romans*, Stuttgart 41963).
- Konersmann, Helmut (1988): *Spiegel und Bild. Zur Metaphorik neuzeitlicher Subjektivität*, Würzburg.
- Lacan, Jacques (1949): "Das Spiegelstadium als Bildner der Ichfunktion", u: Lacan, *Schriften I*, hrsg. v. N. Haas, 2. izdanje, Weinheim/Berlin 1986, str. 61-71.
- Lämmert, Eberhart (1955): *Bauformen des Erzählens*, 2. prošireno izdanje, Stuttgart 1967.
- Landwehr, Jürgen (1975): *Text und Fiktion. Zu einigen literaturwissenschaftlichen und kommunikationstheoretischen Grundbegriffen*, München.
- Lang, Hermann (1980): "Struktural-analytische Aspekte der Subjektivität", u: *Die Austreibung des Geistes aus den Geisteswissenschaften*, hrsg. v. F. A. Kittler, München, str. 188-203.
- Lehmann, Jürgen (1988): *Bekennen – Erzählen – Berichten. Studien zur Theorie und Geschichte der Autobiographie*, Tübingen.
- Lejeune, Philippe (1973/5): "Der autobiographische Pakt" (1973/5), u: G. Niggel (Hrsg.) (1989), *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*, Darmstadt, str. 214-258.
- Lejeune, Philippe (1977): "Authobiography in third Person", u: *New Literary History* 9 (1977), str. 27-51.
- Link, Hannelore (1976): *Rezeptionsforschung. Eine Einführung in Methoden und Probleme*, Stuttgart.
- Marquard, Odo (1980): "Der angeklagte und der entlastete Mensch in der Philosophie des 18. Jahrhunderts", u: B. Fabian u.a. (Hrsg.), *Studien zum achtzehnten Jahrhundert*, Bd. 2/3, *Deutschlands kulturelle Entfaltung. Die Neubestimmung des Menschen*, str. 193-211.
- Müller, Günther (1953): "Aufbauformen des Romans dargelegt an den Entwicklungsromanen G. Kellers und A. Stifters", u: *Neophilologus* 37 (1953), str. 1-14.
- Müller, K.-D. (1976): *Autobiographie und Roman. Studien zur literarischen Autobiographie der Goethezeit*, Tübingen.
- Müller-Michaels, Harro (1987): "Fiktion und Nichtfiktion" u: Müller-Michaels, *Deutschkurse. Modell und Erprobung angewandter Germanistik in der gymnasialen Oberstufe*, Frankfurt a. M., str. 81-94.
- Niggel, Günter (1974): "Zur Sekularisation der pietistischen Autobiographie im 18. Jahrhundert", u: G. Niggel (Hrsg.), *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*, Darmstadt 1989, str. 367-392.
- Niggel, Günter (1977): *Geschichte der deutschen Autobiographie im 18. Jahrhundert. Theoretische Grundlegung und literarische Entfaltung*, Stuttgart.
- Ricoeur, Paul (1989): *Zeit und Erzählung*, Bd. II: "Zeit und literarische Erzählung", München 1989.
- Röder, Gerda (1968): *Glück und glückliches Ende im deutschen Bildungsroman. Eine Studie zu Goethes "Wilhelm Meister"*, München 1968.
- Salzmann, Madeleine (1988): *Die Kommunikationsstruktur der Autobiographie. Mit kommunikationsorientierten Analysen der Autobiographien von Max Frisch, Helga M. Novak und Elias Canetti*, Bern 1988.
- Schmidt, Siegfried J. (1980): "Fictionality in Literary and Non-Literary Discourse", u: *Poetics* 9 (1980), str. 525-547.

- Schmidt, Siegfried J. (1972): "Ist 'Fiktionalität' eine linguistische oder eine texttheoretische Kategorie?" u: *Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht*, hrsg. v. E. Gürlich/W. Raible, Frankfurt a. M. 1975, str. 59-72
- Schwab, Gabriele (1982): "Die Subjektgenese, das Imaginäre und die poetische Sprache", u: *Dialogizität*, hrsg. v. R. Lachmann, München, str. 63-85.
- Searle, John R. (1975): "The Logical Status of Fictional Discourse" (1975) u: *New Literary History. Vol. VI, No. 2*, 1975, str. 319-333, citirano prema: Searle, *Expression and Meaning, Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge 1979, str. 58-75.
- Soeffner, Hans-Georg (1981): "Entwicklung von Identität und Typisierung von Lebensläufen", u: *Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive*, hrsg. v. J. Matthes u.a. (1982), str. 251-269.
- Soeffner, Hans-Georg (1983): "'Typus und Individualität' oder 'Typus der Individualität'? – Entdeckungsreisen in das Land, in dem man zuhause ist", u: *Typus und Individualität im Mittelalter*, hrsg. v. H. Wenzel, München, str. 11-45.
- Stanzel, Franz K. (1979): *Theorie des Erzählens*, 3. prošireno izdanje, Göttingen 1985.
- Starobinski, Jean (1970): "Der Stil der Autobiographie" (1970), u: G. Niggel (Hrsg.), *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung* (1989), str. 200-214.
- Stierle, Karlheinz (1975): *Text als Handlung. Perspektiven einer systematischen Literaturwissenschaft*, München.
- Stierle, Karlheinz (1975c): "Der Gebrauch der Negation in fiktionalen Texten", u: Stierle (1975), str. 98-131
- Stierle, Karlheinz (1975d): "Was heißt Rezeption bei fiktionalen Texten?" u: *Poetica* 7 (1975), str. 345-388.
- Tarot, Rolf (1970): "Mimesis und Imatio. Grundlagen einer neuen Gattungspoetik", u: *Euphorion* 64 (1970), str. 125-142.
- Voger, Michael (1987): *Aufklärung und Geheimnis. Untersuchungen zur Vermittlung von Literatur- und Sozialgeschichte am Beispiel der Aneignung des Geheimbundmaterials im Roman des späten 18. Jahrhunderts*, Tübingen.
- Warning, Reiner (1983): "Der inszenierte Diskurs. Bemerkungen zur pragmatischen Relation der Fiktion", u: D. Henrich/W. Iser (Hrsg.), *Funktionen des Fiktiven*, München, str. 213-222.
- Wild, Rainer (1982): *Literatur im Prozeß der Zivilisation. Entwurf einer theoretischen Grundlegung der Literaturwissenschaft*, Stuttgart.
- Wild, Reiner (1984): "Einige Überlegungen zum Zusammenhang von Literatur und Prozeß der Zivilisation, insbesondere zum Wandel literarischer Formen", u: T. Cramer (Hrsg.), *Literatur und Sprache im historischen Prozeß*, Tübingen 1983, str. 383-400.
- Winnicott, D. W. (1971): *Playing and Reality*, London.

478

Naslov originala: Birgit Nübel, *Autobiographische Kommunikationsmedien um 1800. Studien zu Rousseau, Wieland, Herder und Moritz*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1994, str. 26-34 i 58-79.